
A rare way to modesty and apology in mystical prose texts

Maryam Haghi; Assistant Professor of Persian Language and
Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran*

1. Introduction

Humility is one of the highest human values that has been recommended in the Qur'an and many hadiths. This virtue is often used against arrogance. In most religious, moral and mystical books, humility is mentioned as one of the most desirable human traits. Apologizing and relieving resentment has also had its own etiquette among Sufis and mystics, and often in this relieving resentment and turbidity, it has been emphasized that this forgiveness is from the heart, not just in appearance. In some forms of apology or respect and humility, there is a connection between the head of the apologetic or respectful person (as the highest point of the body) and the foot of the person being apologized for or respected (as the lowest point of the body).

One of these customs is a rare custom in which a person puts one side of his face on the ground to pay his respects and humility or to apologize and relieve resentment and asks the other person to put his foot on his face. This action - especially if performed by a high-ranking and respected person - is considered a sign of the peak of humility.

2. Methodology

This study is based on the descriptive analysis method by using library research. One of the etiquettes that has been mentioned in many texts is the etiquette related to humility, which is one of the most important and practical social and moral etiquettes. In this article, we will try to study one of the rare customs of humility and apology and examples

* Corresponding author.

E-mail: maryamhaghi17@yahoo.com.

Date received: 14/07/2020

DOI: 10.22103/JLL.2021.16183.2811

Date accepted: 10/03/2021

of its reflection in historical and mystical texts, and then express evidences of Persian poetry and prose that are somehow related to this tradition. However, this custom has been mentioned in many books, but so far no research has been done on the specific types of etiquette, humility, and apology discussed in this article.

3. Discussion

In ethics books, the topic of humility is often mentioned after the topic of arrogance and as a practical way of treating this mental illness. The main philosophy of many moral teachings, especially humility, is to fight the self. In classical texts, especially mystical and religious prose texts, it is officially mentioned a rare custom that in which a person falls on the ground in front of someone for purposes such as humility, apology, removal of turbidity, etc., and one side of his face falls to the ground. He asked the other person to put his foot on his face. Since in most cases related to this custom, there is no mention of surprise of the other party, it becomes clear that this method of humility and apology was a well-known method.

Of course, in this method, usually a person has been inferior - who has put his face under the feet of a person with a higher position and rank, and that is why whenever a person with a high position and status puts his face under the feet of person has been subordinated to him, he has refused to do so, and finally he has been satisfied with this insistence.

In some mystical and moral books about humility, the story that happened between two companions of the Holy Prophet is mentioned. Although in some sources the names of them are not mentioned, but in most sources, the insulting person is Abuzar Ghaffari and the person being insulted is Belal. Although insulting Abuzar was an indecent act and the Prophet considered it a sign of arrogance and the morality of ignorance, but his way of apologizing shows the peak of his humility and politeness and is an effective but very difficult method in removing arrogance.

In the most important mystical books, there is a story about Abu Bakr Kattani, One of the mystics. He feels resentment to his friend in his heart. To treat it, asks his friend to put his foot on his face and with this method, resentment is eliminated.

Another example of this method of humility is the anecdote

mentioned in the Qushayriyah treatise about Abu al-Abbas ibn Masruq, according to which Ibn Masruq asks an uninvited guest who has come to his house to put his foot on his face and The guest puts his foot on Ibn Masruq's face.

Another example of this method of humility and apology is a very famous story that happened during the time of Imam Kazem between two of his Shiites, Ali ibn Yaqteen and Ibrahim Jammal. Ali ibn Yaqteen refused to meet Ibrahim Jammal. Some time later, Imam Kazem refused to meet Ali ibn Yaqteen. Ali ibn Yaqteen realized his mistake and He went to Ibrahim Jammal's house and put his face on the ground and asked him to put his foot on his face.

It is also narrated about Muhammad ibn Munkader (nicknamed Sajjad of the Sunnis), one of the famous ascetics and worshipers of the time of Imam Muhammad Baqir, who had such a humble behavior towards his mother. This behavior of Muhammad ibn Munkader with his mother is considered a prominent example of humility towards parents.

This way of expressing humility and apology is in fact a combination of several rituals, each of which is reflected separately in the texts. Since burying the face is a sign of humiliation and trampling is also a sign of humiliation and belittling, the combination of the two in the drawing discussed in this article shows humility. Expressions such as putting one's head, putting one's head on the ground, putting one's head on one's foot, falling on one's foot, etc., which have been used in the texts are related to some extent with this custom.

4. Conclusion

Humility is one of the moral virtues that is strongly recommended in the Qur'an and hadiths. One of the rituals related to bowing and apologizing is a rare custom in which a person puts his face on the ground to apologize, relieve resentment, pay homage, humility, etc. asks the other person to put his foot on his face. This action is considered a sign of humility and humility, especially if it is done by a high-ranking and respected person. Since there is no surprise in the anecdotes that refer to this custom, it is clear that this custom was officially recognized. Although this custom has been mentioned several times in a number of mystical and moral texts such as Resaleh Qushayriyeh, Mesbah ol Hedayat, Alloma', Tazkerat ol Oliya,

Kimiyay e Sa'dat and etc., but in the description and comments of these works, there is no explanation about it.

According to the anecdotes that have been narrated about this custom, Abuzar used this method to apologize to Bilal, and Ali ibn Yaqteen used this method to apologize to Ibrahim Jammal, and thus destroyed their wonder and arrogance. Ibn Masruq has resorted to this method to honor the guest and humility towards him and Abu Bakr Kattani to remove the hate of all his friend from his heart. Muhammad ibn Munkader also humbly put his face under his mother's feet.

Keywords: mystical prose texts, morality, modesty, apologize.

References [in Persian]:

- Abolghasemi, M. and Fakhimi, N. (2016). "Reflections on the customs and social issues of the manliness in the texts of mystical prose until the end of the sixth century AH", *Quarterly Journal of Islamic Mysticism*, 13th year, No. 50, Winter 95, pp. 165-186.
- Aflaki, A. (2007). *Manaqeb ol Arefin*. Under the supervision of F. Iqbal. Tehran: Iqbal.
- Ahli Shirazi, M. (1965). *Poetry Collection*. Corrected by H. Rabbani. Tehran: Sanai.
- Amir Moezzi, M. (2006). *Poetry Collection*. Corrected by Mohammad Reza Ghanbari. Tehran: Zavvar.
- Ansarian, H. (2018). "The story of the end of the good of one villain: what is the greatest worship?" 3/6/2018 <https://www.farsnews.com>
- Attar Neyshabouri, F. (2005). *Tazkerat ol Oliya*. By the efforts of A. Tavakkoly. 9th edition, Tehran: Behzad.
- Attar Neyshabouri, F. (2007). *Mosibat Nameh*. Introduction, correction and comments by M. R. Shafiee Kadkani. Tehran: Sokhan.
- Dekhoda, A. A. (1098). *Persian dictionary*. Tehran: Dekhoda Dictionary Institute.
- Farahani, A. (2001). *Poetry Collection*. Edited by M. Barzabadi Farahani. 2nd Edition, Tehran: Ferdows.

-
- Faramarz Gharamaleki, A. (2010). *Applied ethics in Iran and Islam*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies.
- Feyz Kashani, M. M. (1988). *Poetry Collection*. Corrected by S. A. Shafiee. 2nd Edition, Tehran: Chakameh.
- Foroughi Bastami, A. (2010). *Poetry Collection*. By the efforts of V. Semnani. Tehran: Sanaei.
- Ghazzali, A. M. (2008). *Kimiyay e Sa'adat*. Volume II. By the efforts of H. Khadiv jam. 14th Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Hafiz, SH. (1963). *Poetry Collection*. Edited and explained by P. Natel Khanlari. 3rd Edition, Tehran: Kharazmi.
- Helali Joghtai, B. (1989). *Poetry Collection*. By the effort of S. Nafisi. 2nd edition. Tehran: Sanai Library.
- Jami, A. (2011). *Poetry Collection*. Corrected by M. Roshan. 2nd Edition, Tehran: Negah.
- Jami, A. (2007). *Nafhat ol-Ons men Hazrat Al-Quds*. Introduction, correction and comments by M. Abedi. Tehran: Sokhan.
- Jami, A. (2007). *Haft Orang*. Edited by M. Modarres Gilani. 2nd Edition, Tehran: Ahura.
- Kashani, E. M. (2010). *Mesbah ol Hedayat*. Corrected by J. Homayi. Tehran: Zavvar.
- Meyhani, M. (1987). *Asrar ol Tawhid...* Introduction, correction and commentary by M. R. Shafiee Kadkani. Tehran: Agah
- Motahari, M. (2010). *Philosophy of ethics*. 34th edition, Tehran: Sadra.
- Mowlawi, J. M. (2000). *Sonnets of Shams Tabrizi*. Correction by B. Forouzanfar. 2nd Edition, Tehran: Peyman.
- Mowlawi, J. M. (2000). *Masnavi Manavi*. Edited by R. Nicholson. 3rd Edition, Tehran: Peyman.
- Naraq, A. (?). *Ascension of happiness*. Tehran: Javidan.
- Neshat Isfahani, A. (2000). *Poetry Collection*. With introduction and correction by H. Nakhaei. Tehran: Golar.
- Owhadi Maraqqei, R. (1961) *Poetry Collection*. Corrected by S. Nafisi. Tehran: Amirkabir.
- Qaani, H. (2001). *Poetry Collection*. Edited by A. Sanei Khansari. Tehran: Negah.

-
- Rezvanfar, A. (2008). *The moral dictionary of the innocents*. The letter "T". Qom: Islamic Research Center of Radio and Television.
- Saadi, M. (2005). *Golestan*. Correction and comments by Gh. H. Yousefi. 7th edition, Tehran: Kharazmi.
- Saadi, M. (1095). *Sonnets*. Introduction and explanation of B. Eskandari. Tehran: Qadyani.
- Sadeghi Ardestani, A. (2009). "Quranic story, put your foot on my face". *Besharat*, No. 71, June and July 2009, pp. 26-29.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2006). *Taste the taste of time (from the mystical heritage of Abu Saeed Abu al-Khair)*. Tehran: Sokhan.
- Shah Nematullah Wali, N. (2003). *Poetry Collection*. Tehran: Elm.
- Shahbazi, H. (2014). *A comprehensive description of the Resale Qushayriyeh*. Tehran: Zavvar.
- Tusi, Kh. (1985). *Naseri ethics*. Edited by M. Minovi and A. Heydari. 3rd Edition, Tehran: Kharazmi.
- Waez Qazvini, M. M. R. (1980). *Poetry Collection*. By the efforts of H. Naseri. Tehran: Ali Akbar Elmi Press Institute.

References [in Arabic]:

- Nahj ol Balaghat*. (2005). Translated by Mohammad Dashti. Qom: Miras Mandegar.
- Al-Dhahabi, M. (1996). *Seyar A'lam Annobala*. Volume 5. 11th Edition, Beirut: Al-Risalah Institute.
- Al-Fuzan. S. (2000). *Description of ignorance issues*. Riyadh: Dar al-Asema.
- Alhamd. M. (2015). *Parental disobedience, means and means of treatment*. Translated by A. Gol Mehrabadi. Torbat Jam: Avaye Islam.
- Amini Najafi, Abdul Hussein. (1979). *Abuzar away from the ornament* (taken from the book of Al-Ghadir). Translated by H. Mansur. Tehran: Badr.
- Ghazzali, A. M. (1989). *Revival of the sciences of religion*. Translated by M. Kharazmi. By the efforts of H. Khadiv jam. 2nd Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ghazzali, , A. M. (2018). *Revival of the sciences of religion*. 3rd party. Dar ol Fekr.

-
- Ibn Abi al-Hadid, A. (1983). *Description of Nahj ol Balaghat*. Volume 11. Qom: Library of Ayatollah Marashi Najafi.
- Ibn Asaker, A. (1994). *History of Medina Damascus*. Researcher A. Shiri. Volume 54. Beirut: Dar ol-Fekr.
- Majlesi, M. B. (1982) *Behar ol Anvar*. Volume 83 and 48. 3rd Edition, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi.
- Majlesi, M. B. (1994). *Behar ol Anvar*. Volume 73. Qom: Islamic Knowledge
- Qosheyri, A. (2000). *Resale Qosheyriyeh*. Translated by A. Osmani. Corrected by B. Forouzanfar. 6th Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Qosheyri, A. (2017). *Resale Qosheyriyeh*. Translated by A. Osmani. Corrected by M. Rozatian and A. A. Mirbagheri Fard. Tehran: Sokhan.
- Siraj Tusi, A. (2009). *Alloma' fi Attasavvof*. Translated by M. Mohabbati, edited by R. Alan Nicholson. 2nd Edition, Tehran: Asatir.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰

یکی از رسوم نادر تواضع و عذرخواهی در متون منثور عرفانی (علمی - پژوهشی) *

دکتر مریم حقی^۱

چکیده

تواضع و فروتنی از صفات حسنه اخلاقی است که در قرآن و روایات بسیار به آن سفارش شده است و در بسیاری از کتب اخلاق، تعریف تواضع، نشانه‌ها، آثار و نیز نمونه‌هایی از آن آمده است. در برخی متون نثر عرفانی همچون *اللمع*، *رسالة تشیویه*، *مصباح الهدایة* و *تذکره الاولیاء* به روش نادری برای نشان دادن تواضع و فروتنی اشاره شده است که گاه نیز برای عذرخواهی، رفع رنجش و کدورت به کار می‌رفته است. از آنجا که متون عرفانی بخش عمده‌ای از فرهنگ و ادبیات کلاسیک فارسی را تشکیل می‌دهند، شناخت بهتر این قبیل آداب و رسوم، به درک بهتر این آثار کمک خواهد کرد. در این رسم نادر، فردی یک طرف صورت خود را بر روی زمین می‌گذارد و از طرف مقابل می‌خواهد که پای خود را بر صورت او بگذارد. این عمل به ویژه اگر توسط شخصی والا مقام و محترم صورت پذیرد، نشان‌دهنده اوج تواضع و فروتنی او قلمداد شده است. در این مقاله که به روش توصیفی و تحلیل محتوا نگاشته شده است، سعی شده است ابتدا مهم‌ترین شواهد و کاربردهای این رسم در متون نثر عرفانی و دینی جمع‌آوری و تحلیل گردد و سپس به تعابیر و نمونه‌هایی از نظم و نثر فارسی که به نحوی با این رسم در ارتباط هستند، اشاره شود.

واژه‌های کلیدی: متون نثر عرفانی، اخلاق، تواضع و فروتنی، عذرخواهی.

* تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۹/۰۴/۲۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۹/۱۲/۲۰

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Email: maryamhaghi17@yahoo.com.
DOI: 10.22103/JLL.2021.16183.2811

۱- مقدمه

تواضع یکی از ارزش‌های والای انسانی است که در قرآن و احادیث فراوان به آن سفارش شده است. این فضیلت غالباً در مقابل تکبر به کار می‌رود. «در معنای لغوی این واژه مفهومی از «پایینی» وجود دارد و تا زمانی که مکانی برای وضع در جمله با حرف جر «علی» مشخص نشده باشد و یا با قرینه دیگری معنای خاصی برای «وضع» آشکار نشده باشد غالباً مقصود از آن گذاشتن بر روی زمین خواهد بود. اگر این واژه درباره انسان به کار رود نوعی معنای پایینی از آن فهمیده می‌شود. مثلاً «رجل وضعی» به معنای مرد پست، و «رجل متواضع» به معنای مرد فروتن است و اما واژه تواضع به معنای اظهار فروتنی، کوچکی و خواری است.» (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۹: ۴۰۳)

در کتب اخلاقی و عرفانی نیز تعاریف متعددی از تواضع شده است. مرحوم نراقی در تعریف تواضع می‌گوید: «تواضع عبارت است از شکسته نفسی که نگذارد آدمی خود را بالاتر از دیگری ببیند و لازم آن کردار و گفتاری چندیست که دلالت بر تعظیم دیگران و اکرام ایشان می‌کند» (نراقی، بی تا: ۲۱۱). خواجه نصیر طوسی در اخلاق ناصری تواضع را زیرمجموعه فضیلت شجاعت برمی‌شمارد و در تعریف آن می‌نویسد: «تواضع آن بود که خود را مزیتی نشمرد بر کسانی که در جاه از او نازل تر باشند.» (طوسی، ۱۳۶۴: ۱۱۲-۱۱۳)

در روایات نشانه‌های فراوانی برای تواضع ذکر شده است که مهم‌ترین آنها عبارتند از: غذا خوردن با فقرا، تواضع در راه رفتن، تواضع در نشستن، پذیرفتن پیشنهاد و انتقاد دیگران و قبول حق، خوشرویی، نشستن در قسمت پایین مجالس، پیشی گرفتن در سلام و بلند سلام کردن، پرهیز از خودنمایی، تعریف نکردن از خود، رعایت تساوی در احترام به ثروتمند و فقیر، مقدم داشتن دیگران در صف نماز و در مسیر راه و در نشستن در مجالس بر خود، و بدرقه کردن افراد هنگام جدایی، پذیرفتن حق از زبان هر کسی که سخن او حق و مطابق با واقع باشد، خود را در مجامع و محافل بر دیگران مقدم نداشتن، قبول دعوت فقیران، دیگران را به کارهای شخصی خود نگماشتن و...

۱-۱- بیان مسئله

در اغلب کتب دینی، اخلاقی و عرفانی به تواضع به عنوان یکی از پسندیده‌ترین صفات انسان اشاره شده است. عذرخواهی و رفع رنجش نیز در میان صوفیان و عرفا آداب خاص

خود را داشته‌است و غالباً در این رفع رنجش و کدورت، تأکید بر این بوده‌است که این بخشش از صمیم قلب باشد نه فقط به شکل ظاهری. در برخی از شیوه‌های عذرخواهی یا احترام و تواضع، ارتباطی میان سر فرد عذرخواهنده یا احترام‌گذارنده (به عنوان بلندترین نقطه جسم) و پا (یا کف پای) فرد مورد عذرخواهی یا احترام واقع شونده (به عنوان پایین‌ترین نقطه جسم) دیده می‌شود؛ تعبیری چون سر در قدم نهادن، روی بر کف پا نهادن و... تا اندازه‌ای نشان‌دهنده این‌گونه رسوم هستند که البته در اغلب فرهنگ‌ها و شرح متون بیشتر به معنی کنایی آنها اشاره شده‌است.

به عنوان مثال در حکایت «جدال سعدی با مدعی در بیان توانگری و درویشی» در باب هفتم کتاب گلستان، سعدی و مدعی پس از بحثی طولانی در خصوص قیاس توانگری و درویشی و برتری هر کدام بر دیگری، سرانجام با وساطت قاضی «به مقتضای حکم قضا» رضا می‌دهند و «از ما مضمی» درمی‌گذرند و به رسم «تدارک» و جبران خطا، سر بر قدم یکدیگر می‌نهند و بوسه بر سر و روی هم: «بعد از مجارا طریق مدارا گرفتیم و سر به تدارک در [بر] قدم یکدیگر نهادیم و بوسه بر سر و روی هم دادیم» (سعدی، ۱۳۸۴: ۱۶۸). شارحان گلستان «تدارک» را جبران و دریافتن خطا معنی کرده‌اند (سعدی، ۱۳۸۴: ۵۱۲) در حالی که به نظر می‌رسد «سر بر قدم یکدیگر نهادن» در اینجا اشاره به رسمی است برای رفع «ماجرا» و رنجش خاطر.

یکی از این آداب و رسوم، رسم نادری است که در آن شخصی برای ادای احترام و تواضع یا عذرخواهی و رفع رنجش، یک طرف صورت خود را بر روی زمین می‌گذارد و از طرف مقابل می‌خواهد که پای خود را بر صورت او بگذارد. این عمل - به ویژه اگر توسط شخصی و الامقام و محترم صورت پذیرد - نشان‌دهنده اوج تواضع و فروتنی قلمداد شده‌است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در بسیاری از متون عرفانی همچون کشف‌المحجوب، رساله قشیریه، اللمع، اوراد الاحباب و فصوص‌الآداب و ... به آداب و رسوم رایج میان اهل تصوف اشاره شده‌است. کتاب‌ها و مقالات متعددی نیز درباره آداب و رسوم متصوفه نگاشته شده

است که از آن جمله می‌توان به کتاب *تاریخ خانقاه در ایران* (کیانی: ۱۳۸۹) و «بررسی آداب صحبت و خلوت در تصوف» (طهماسبی و جبّاری: ۱۳۹۴) اشاره کرد؛ مقالاتی نیز چون «چیستی تواضع: بررسی تطبیقی دیدگاه‌های اخلاقیون مسلمان و فیلسوفان اخلاق غربی» (کاوندی و جاهد: ۱۳۹۴)، «ساخت و اعتباریابی مقیاس اسلامی تکبر-تواضع» (هراتیان و همکاران: ۱۳۹۲) و «منش فروتنانه شیعیان واقعی» (مصباح: ۱۳۹۵) درباره تواضع نوشته شده‌است ولی تا کنون درباره گونه خاصی از آداب تواضع، احترام و عذرخواهی که در این مقاله به آن پرداخته شده‌است، تحقیقی صورت نگرفته‌است.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

متون گذشته هر سرزمین، آینه فرهنگ و آداب نسل‌های پیشین است و از همین رو، آشنایی با آداب و رسوم به درک بهتر متون و کسب لذت بیشتر از خواندن آنها می‌انجامد. از جمله آدابی که در بسیاری از متون به آن اشاره شده‌است، آداب مربوط به تواضع و صحبت است که از مهم‌ترین و کاربردی‌ترین آداب اجتماعی و اخلاقی محسوب می‌شود. در این مقاله سعی خواهد شد یکی از رسوم نادر تواضع و پوزش‌طلبی و نمونه‌های بازتاب آن در متون تاریخی و عرفانی بررسی گردد و سپس شواهدی از نظم و نثر فارسی که به نحوی با این رسم در ارتباط هستند بیان شود.

۲- بحث

در کتب اخلاق غالباً مبحث تواضع پس از مبحث تکبر و عجب و به عنوان طریقه عملی معالجه این مرض روحی آمده‌است. «از برای مرض کبر معالجه عملی نیز هست که باید بر آن مواظبت نمود تا صفت کبر زایل شود و آن این است که خود را بر ضد آن که تواضع است بدارد و خواهی‌نخواهی از برای خدا و خلق شکستگی و فروتنی کند و مداومت بر اعمال و اخلاق متواضعین نماید تا تواضع ملکه او شود و ریشه شجره کبر از مزرع دل او کنده شود» (نراقی، بی‌تا: ۲۰۶).

فلسفه اصلی بسیاری از تعالیم اخلاقی به ویژه تواضع و فروتنی، مبارزه با نفس است. شهید مطهری در کتاب «فلسفه اخلاق» به «مسئله خودی در اخلاق» و جنبه‌های مختلف نفس در اسلام پرداخته و سعی کرده‌است مسئله تناقض میان کرامت نفس انسان در اسلام از طرفی و مبارزه با نفس از طرفی دیگر را تبیین کند: آنجا که با نفس باید مجاهده کرد، خود حیوانی است که در واقع ناخود است نه خود؛ یعنی تمام جنگهای درون انسان، مبارزه‌هایی است که انسان در درون روح خودش دارد از نظر اخلاقی و ضد اخلاقی، در واقع مبارزه «خود» با «ناخود» است نه مبارزه «خود» با «خود» (ر.ک: مطهری، ۱۳۸۹: ۱۳۹-۱۴۰).

اگر بپذیریم که هر فضیلت و صفت خوبی در حد تعادل قرار دارد و می‌تواند به افراط و تفریط نیز کشیده شود، آنگاه صفت تواضع، حد وسط تکبر و خواری خواهد بود. اسلام که عزت را از آن خدا و رسول خدا و مؤمنان می‌داند، تکبر و همچنین خواری را برای مؤمنان نمی‌پسندد، بلکه مؤمنان را عزیز می‌شمارد و در رفتارهای اجتماعی آنچه را می‌پسندد، همانا تواضع است. (رضوانفر، ۱۳۸۷: ۴۱۲). اظهار تواضع با هموعان گاهی نسبت به کسی است که حقیقتاً از مرتبه و منزلت بالاتری نسبت به فرد متواضع برخوردار است و گاهی صرفاً به خاطر اظهار ادب و محافظت از کرامت انسانی صورت گرفته و در واقع این فرد متواضع است که از مرتبه و جایگاه بالاتری برخوردار است. (فرامرزقراملکی، ۱۳۸۹: ۴۱۸)

در متون کلاسیک به‌ویژه متون نثر عرفانی و دینی به رسمی نادر اشاره شده‌است که در آن شخصی به مقاصدی همچون ادای تواضع، عذرخواهی، رفع کدورت و... مقابل کسی بر زمین می‌افتاده و یک طرف صورت خود را بر خاک می‌گذاشته‌است و از طرف مقابل درخواست می‌کرده‌است که پای خود را بر صورت او بگذارد. از آنجا که در اغلب موارد مربوط به این رسم، سخنی از تعجب و شگفتی طرف مقابل به میان نیامده‌است مشخص می‌شود که این شیوه تواضع و عذرخواهی، شیوه‌ای شناخته‌شده بوده‌است. البته معمولاً در این شیوه، شخص فرودست‌تر بوده‌است که صورت خود را زیر پای شخصی با مقام و مرتبه بالاتر قرار می‌داده‌است و به همین سبب است که هر گاه شخصی با مقام و منزلت بالا

صورت خود را زیر پای شخصی فرودست تر قرار می‌داده‌است، با ابا و سرپیچی او از این عمل مواجه می‌شده و سرانجام با اصرار، راضی به این کار می‌شده‌است.

۲-۱- نمونه‌هایی از این رسم در متون عرفانی و دینی

در برخی از کتب عرفانی و اخلاقی در باب تواضع و یا علاج کبر به ماجرای که میان دو تن از صحابه رسول اکرم (ص) اتفاق افتاده، اشاره شده‌است. یکی از صحابه پیامبر (ص) به یکی دیگر از یاران ایشان اهانت می‌کند و او را سیاه‌زاده می‌خواند. پیامبر (ص) شخص توهین‌کننده را ملامت می‌کنند و کبر او را خلقی جاهلی می‌خوانند. سپس شخص توهین‌کننده برای عذرخواهی به سراغ شخص مورد توهین واقع شده می‌رود و از او می‌خواهد که پایش را بر صورت او بگذارد (ضِعَ رِجْلُكَ عَلٰی خَدِّي). هر چند در برخی از منابع به نام این اشخاص اشاره نشده‌است ولی در اغلب منابع، فرد توهین‌کننده، ابوذر غفاری دانسته شده‌است (ن.ک: الفوزان، ۱۴۲۱: ۲۵۳).

محمد غزالی در باب «اسباب کبر و علاج» در کیمیای سعادت، اسباب مختلفی را برای کبر برمی‌شمارد مانند: کبر در علم، کبر در زهد و عبادت، کبر به نسب و... سپس در توضیح «کبر به نسب» به حکایت ابوذر و روش او برای شکستن این کبر اشاره می‌کند: «ابوذر (رض) گفت: «یکی با من جنگ کرد، گفتم یا ابن‌السوداء» ای سیاه‌بچه. رسول (ص) گفت «به سر مشو که هیچ سپیدبچه را بر سیاه‌بچه فضل نیست مگر آنکه به تقوی فرا پیش باشد» ابوذر (رض) گفت: «بخفتم و آن مرد را گفتم: «کف پای بر روی من نه». نگاه کن که چون وی را معلوم شد که این کبر است چه تواضع کرد تا آن کبر بشکند.» (غزالی، ۱۳۸۷: ۲۶۳-۲۶۴) جمله پایانی عبارت صریحاً دلالت بر این دارد که ابوذر این عمل را برای ابراز تواضع و شکستن کبر خود انجام داده‌است.

غزالی در احیاء العلوم پس از ذکر این ماجرا چنین می‌نویسد: «فَانظُرْ كَيْفَ نَبَّهُ رَسُوْلُ اللّٰهِ (ص) اِنَّهُ رَأَى لِنَفْسِهِ فَضْلًا بَكُوْنِهِ اِبْنِ يَبِيْضَاءٍ وَّ اَنَّ ذٰلِكَ خَطَاٌ وَّ جَهْلٌ؟ وَاَنْظُرْ كَيْفَ تَابَ وَّقَلَعَ مِنْ نَفْسِهِ شَجْرَةَ الْكِبْرِ بِاِحْمَصِ قَدَمٍ مِّنْ تَكْبُرٍ عَلَيْهِ اِذْ عَرَفَ اَنَّ الْعِزَّ لَا يَقْمَعُهُ اِلَّا الدَّلُّ؟» (غزالی، ۲۰۱۸: ۳۶۰) پس بنگر چگونه پیغامبر وی را تنبیه فرمود که او خود را بدانچه مادرش سفید است فضلی می‌دانست، و آن خطا و جهل است. و بنگر که او چگونه توبه کرد و چگونه از

نفس خود درخت کبر را به کف پای کسی که بر او تکبر کرده بود بر کند، چه، دانست که عزت را جز خواری نکند. (غزالی، ۱۳۶۸: ۷۳۶)

ملا احمد نراقی نیز در *معراج السعادة* در باب علاج عجب به حسب و نسب همین حکایت را چنین آورده است: «روزی حضرت رسول (ص) حضور داشتند اباذر به مردی گفت که ای سیاه‌زائیده. حضرت فرمود: ای اباذر! سفیدزائیده را بر سیاه‌زائیده فضیلتی نیست. اباذر بر زمین افتاد به آن مرد گفت بیا پای خود را بر رخسار من نه. (نراقی، بی‌تا: ۱۹۵).

در برخی از منابع شخصی که مورد توهین ابوذر واقع شد، بلال حبشی دانسته شده است. (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۹۸) در باب پانزدهم *رسالة قشیریه* که «در خشوع و تواضع» نام دارد، آمده است: «میان بوذر و بلال لجاجی رفت. بوذر بر بلال سرزنش کرد که تو سیاهی، بلال گله پیش رسول صلی الله علیه و سلم برد، رسول صلوات الله و سلامه علیه گفت یا باذر ندانستم کی اندر دل تو بقیتی از کبر جاهلیت ماندست. بوذر روی بر زمین نهاد و سوگند خورد که از آنجا برنگیرم تا بلال پای بر روی من نهد و اندر زمین بمالد، روی برنداشت تا بلال آن چنان نکرد» (قشیری، ۱۳۷۹: ۲۲۳)

علامه امینی دو طرف این ماجرا را ابوذر و بلال خوانده است و آن را مربوط به قبل از به کمال رسیدن ابوذر دانسته است: «ابوذر قبل از اوج خود در مراحل عرفان، روزی با بلال حبشی بگو مگو می کردند. ابوذر گفت: ای فرزند زن سیاه. بلال دلگیر شد و شکایت به پیامبر برد. حضرت فرمود: از خلق جاهلی هنوز در تو باقی است. ابوذر صورتش را بر خاک نهاد و گفت صورتم را بر نمی دارم تا بلال پای خود را بر صورت من بگذارد. این است اخلاق فرزند ربذه آن بزرگوار.» (امینی نجفی، ۱۳۵۸: ۹۵). هر چند توهین ابوذر عملی ناپسند بوده است و پیامبر آن را نشانه کبر و از اخلاق جاهلیت دانسته‌اند ولی شیوه معذرت خواهی او نشان‌دهنده اوج فروتنی و ادب اوست و روشی است مؤثر ولی بسیار دشوار در رفع تکبر.

عزالدین محمود بن علی کاشانی در باب ششم *مصباح الهدایه* به آداب تصوف پرداخته است و یکی از آداب را استواء سر و علانیت دانسته است و درباره آن چنین نوشته است: «باید که همچنانکه ظاهراً با صاحب خود به صفا و تردد بود، باطناً هم به صفا و

محبت باشد تا ظاهر و باطنشان با یکدیگر متوافق و متقابل بود... پس طایفه‌ای که رابطه صحبت ایشان محبت الهی بود نه حظوظ مالی و جاهی، لازم باشد که دل‌های ایشان از غلّ و غش صافی بود و ظاهر و باطن متقابل.» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۳۹۹)

سپس در تأیید کلام ابوحفص حداد که گفته‌است: «هر گاه که مکروهی از صاحب خود در دل آرد، باید که او را بر آن تنبیه کند تا به ازاله آن مشغول گردد و اگر کدورتی و ثقلی از وی در خود بیابد، پس نفس خود را در آن متهم دارد و به تدارک و ازاله آن برخیزد»، به حکایت ابوبکر کتانی و هم‌صحبتش استناد جسته‌است: «از ابوبکر کتانی نقل است که وقتی شخصی به صحبت ما پیوست و من او را بر دل خود گران می‌یافتم. بعد از آن به نیت ازاله آن ثقل، وی را چیزی بخشیدم و آن ثقل از دل برنخاست. روزی به خلوت گفتم بیا و قدم بر روی من نه. محافظت حرمت را ابا نمود، بعد از مبالغت قدم بر روی من نهاد و آن ثقل زایل شد.» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۳۹۹)

مطابق این حکایت، هم‌صحبت ابوبکر کتانی ابتدا به خاطر «محافظت حرمت» نمی‌پذیرد که پا بر صورت ابوبکر بگذارد و سرانجام با اصرار ابوبکر، این کار را انجام می‌دهد و نکته قابل توجه، اثربخشی سریع این شیوه و برطرف شدن ثقل مصاحب از دل ابوبکر است. در باب چهل و پنجم رساله قشیری به عنوان «در صحبت» به نقل از اللمع آمده‌است که ابوبکر کتانی نیت می‌کند تا وقتی ثقل و گرانی هم‌صحبتش از دلش بیرون نرود، هم‌صحبت پایش را از روی صورت او برندارد: «ابونصر سراج گوید از دُقی شنیدم که گفت از کتانی شنیدم که گفت مردی با من صحبت کرد و بر دلم گران بود من او را چیزی بخشیدم تا مگر بر دل من سبک شود، نشد، او را به خانه خویش بردم و روی خویش بر زمین نهادم و او را گفتم پای بر روی من نه. [نهاد. گفتم چاره نیست بر باید نهاد] و اعتقاد کردم که پای از روی من برنگیرد تا آن گرانی از دلم بنشود. چون از دلم بشد گفتم اکنون پای بردار.» (قشیری، ۱۳۷۹: ۵۰۵ و نیز ر.ک: سراج طوسی، ۱۳۸۸: ۲۱۶)

ماجرای ابوبکر کتانی و هم‌صحبتش با تفاوت‌های اندکی در بسیاری از کتب مربوط به تصوف و اخلاق در باب آداب صحبت، به عنوان نمونه‌ای برجسته از رعایت آداب صحبت و همنشینی آمده‌است. (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۵۵) عطار نیز در باب شصت و نهم تذکرة

الاولیاء که به ذکر ابوبکر کتانی اختصاص دارد، به این ماجرا اشاره کرده‌است (عطار، ۱۳۸۴: ۵۵۱).

نمونه دیگر از این شیوه تواضع، حکایتی است که در باب «فتوت» رساله قشیریه درباره ابوالعباس بن مسروق آمده‌است و بر طبق آن، ابن مسروق از مهمان ناخوانده‌ای که به منزلش آمده‌است می‌خواهد که پایش را بر صورت او بگذارد و مهمان پایش را بر صورت ابن مسروق می‌نهد:

و قال أبو محمد الجريري - رحمه الله - : دعانا أبو العباس بن مسروق ليلاً إلى بيته، فاستقبلنا صديقاً لنا، فقلنا ارجع معنا فنحن في ضيافته الشيخ. فقال إنه لم يدعني. فقلت نحن نستثنى كما استثني رسول الله - صلى الله عليه وسلم - بعائشه. فرددناه - اصطحناه معنا - فلما بلغ باب الشيخ أخبرناه بما قال وقلنا له. فقال جعلت موضع من قبلك أن تجيء إلى منزلي من غير دعوته. على كذا وكذا إن مشيت إلى الموضع الذي تقعد فيه إلا على خدي وألح ووضع خده على الأرض وحمل الرجل، ووضع قدمه على خده من غير أن يوجعه وسحب الشيخ وجهه على الأرض إلى أن بلغ موضع جلوسه.

این حکایت در ترجمه رساله قشیریه تصحیح علامه فروزانفر چنین آمده‌است: «جریری گوید ابوالعباس بن مسروق شبی ما را دعوت کرد به خانه خویش، دوستی پیش ما باز آمد، وی را گفتیم بازگرد که ما مهمان این شیخیم. گفت مرا ناخوانده‌است، گفتیم ما استثنا همی کنیم چنانکه رسول (ص) کرد به عایشه. او را بازگردانیدیم. چون به در سرای شیخ رسیدیم، او را خبر دادیم از آنچه رفته بود بازان مرد. شیخ گفت مرا در دل خویش چنان جای کردی که ناخوانده به خانه من آمدی، بر من است از خدای عزوجل عهد که تو از خانه من نروی به خانه خویش الا بر روی من، و الحاح بسیار بکرد و روی بر زمین نهاد و آن مرد برگرفتند به دو کس، تا پای بر روی وی نهاد چنانکه روی وی درد نکرد تا به خانه او.» (قشیری، ۱۳۷۹: ۳۶۴)

عبارت «الا بر روی من» یعنی مگر اینکه قدم بر روی من گذاری و بروی. (شهبازی، ۱۳۹۳: ۲۱۹). دقت در متن عربی نشان می‌دهد که در این ترجمه عبارات «وی را گفتیم بازگرد» و «او را بازگردانیدیم» نمی‌تواند صحیح باشد، چون مهمان ناخوانده به خانه ابن مسروق رفته و ابن مسروق برای احترام به او صورت خود را زیر پای او قرار می‌دهد. مرحوم

فروزانفر نیز در پاورقی ترجمه رساله قشیریه چنین آورده است: «ارْجَعْ مَعَنَا: با ما برگرد». (قشیری، ۱۳۷۹: ۳۶۴). «مَوْضِع» و «مَوْضِعِ جُلُوس» نیز به معنای «محل نشستن» است نه «خانه». همچنان که مرحوم فروزانفر نیز در پاورقی ترجمه رساله قشیریه به این نکته اشاره کرده است: «الَى الْمَوْضِعِ الَّذِي نَقَعْدُ فِيهِ يَعْنِي تَابِدَانِجَا كِه خَوَاهِيم نَشَسْت» و «الَى أَنْ بَلَّغَ مَوْضِعِ جُلُوسِه يَعْنِي تَابِدَانِجَا كِه بَايْد بَنَشِينْد بَرَسِيد.» (قشیری، ۱۳۷۹: ۳۶۴)

فعل «سَحَبَ» در عبارت «سَحَبَ الشَّيْخُ وَجَهَهُ عَلَى الْأَرْضِ» از مصدر «سَحَبَ» به معنی کشیدن چیزی بر زمین است و معنی این عبارت که در ترجمه نیامده است این است که شیخ (ابن مسروق) صورت خود را بر زمین کشید. تفاوتی که این ماجرا با نمونه‌های دیگر دارد این است که ابن مسروق در حالی که پای مهمان بر صورتش قرار دارد، صورت خود را بر زمین می‌کشد تا به محل نشستن می‌رسد و این نشانگر اوج تواضع و فروتنی ابن مسروق در مقابل مهمان است. این حکایت بیانگر این نکته است که «در نظر اهل فتوت ارزش وجودی انسان به عنوان مخلوق خدا که روح الهی دارد، بسیار مورد توجه قرار گرفته و به دلیل انتساب مقدس روح انسان به حق تعالی است که شیخ در حکایت مذکور روی بر زمین می‌نهد تا میهمان قدم بر چشم او نهد» (ابوالقاسمی و فخیمی، ۱۳۹۵: ۱۷۱).

در تصحیحی دیگر ترجمه این حکایت بدین شکل آمده است: «جریری گوید ابوالعباس مسروق شبی ما را به دعوت خواند. دوستی در راه پیش آمد، از وی موافقت خواستیم. گفت: مرا نخوانده است. گفتیم: استثنا کنیم چنانکه رسول - صلی الله علیه و سلم - بر عایشه. آن دوست باز گردید و موافقت کرد. چون به خانه شیخ رسیدیم، از حال موافقت کردن آن با وی حکایت کردیم. شیخ گفت: چون ناخوانده‌ای به خانه ما آمد منزلت او نزدیک چنان است که نرود الا قدم بر روی من نهد و در این معنی سوگند خورد و الحاح نمود بسیار و روی بر زمین نهاد تا او پای بر روی او نهاد. (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۵۳)

نمونه دیگر از همین شیوه تواضع و عذرخواهی، ماجرای بسیار معروفی است که در زمان امام کاظم (ع)، میان دو تن از شیعیان ایشان، علی بن یقظین و ابراهیم جمال روی داده است. ابراهیم جمال (شتریان) که یکی از شیعیان موسی بن جعفر (ع) بود، روزی خواست خدمت علی بن یقظین (از یاران امام و وزیر هارون الرشید) برسد ولی علی بن یقظین به او اجازه نداد. در همان سال علی بن یقظین که به حج مشرف شده بود خواست

در مدینه خدمت امام کاظم (ع) برسد ولی امام او را به حضور نپذیرفتند. وقتی دلیل را از امام جویا شد، امام فرمودند چون ابراهیم جمّال را به حضور نپذیرفتی من هم تو را به حضور نپذیرفتم و خداوند عمل تو را قبول نخواهد کرد مگر آن که ابراهیم جمّال تو را ببخشد.

پس علی بن یقظین خود را به خانه ابراهیم جمال رسانید و ماجرا را برای او تعریف کرد و از او عذرخواهی کرد. ابراهیم گفت تو را بخشیدم. علی بن یقظین گفت من بر نمی‌گردم مگر اینکه پایت را بر صورت من بگذاری. علی بن یقظین، برای اینکه نفس مغرور و سرکشش را تأدیب نماید تا هم موجب آمرزش او گردد و هم دیگر اسیر باد نخوت قدرت نگردد، صورت روی زمین گذاشت تا ابراهیم، آن ساربان ژنده‌پوش، پایش را روی صورت او گذارد. ابراهیم، در مرحله نخست زیر بار نمی‌رفت، اما با اصرار وزیر پا روی صورت او نهاد و در آن حال، علی بن یقظین، متواضعانه و ملتسانانه چنین گفت: خدایا، شاهد باش که من غرور خود را شکستم، حق کشی را جبران نمودم و بدین ترتیب از مستی قدرت رهایی یافتم. وی، پس از این ماجرا، به مدینه بازگشت تا با جلب رضایت امام موسی بن جعفر (ع) راهی مکه و حج گردد. (ن.ک: مجلسی، ج ۴۸، ۱۴۰۳: ۸۵ و صادقی اردستانی، ۱۳۸۸: ۲۹)

درباره محمد بن منکدر (ملقب به سجاد اهل سنت) از زاهدان و عابدان معروف زمان امام محمد باقر (ع) نیز آمده است که چنین رفتار متواضعانه‌ای را در مقابل مادرش داشته است: «و رَوَى جَعْفَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ أَنَّهُ كَانَ يَضَعُ خَدَّهُ عَلَى الْأَرْضِ، ثُمَّ يَقُولُ لِأُمَّهُ قَوْمِي ضَعِي قَدَمَكَ عَلَى خَدِّي» (جعفر بن سلیمان از محمد بن منکدر روایت کرد که او صورتش را بر زمین می‌گذاشت، سپس به مادرش می‌گفت: برخیز پایت را بر صورتم بگذار). (الذهبی، ۱۴۱۷: ۳۵۶ و نیز ر.ک: الحمد، ۱۳۹۴: ۵۸) این رفتار محمد بن منکدر با مادرش نمونه‌ای برجسته از تواضع و فروتنی در مقابل والدین دانسته شده است. [۱]

۲-۲- شواهدی مشابه در متون نظم و نثر

این شیوه اظهار تواضع و عذرخواهی در حقیقت ترکیبی از چندین رسم است که هر کدام جداگانه در متون نمود یافته‌اند. از آنجا که چهره بر خاک گذاشتن نشانه فروتنی و تذلل و پایمال کردن نیز نشانه تحقیر و کوچک شمردن است، ترکیب این دو در رسم مورد بحث در این مقاله به گونه‌ای مضاعف، تواضع و تحقیرالنفس را نشان می‌دهد. تعبیری چون سر نهادن، سر (روی) بر خاک نهادن، سر (روی) بر پا (قدم) کسی نهادن، در پا (قدم) کسی افتادن و... نیز که در متون به کار رفته‌اند تا حدودی با این رسم در ارتباط هستند.

۲-۲-۱- سر نهادن: یکی از معانی «سر نهادن» در لغتنامه «تسلیم شدن، اطاعت کردن، سر بر زمین نهادن اطاعت و تسلیم را» است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳۶۲۸). افلاکی در مناقب العارفین «سر نهادن» را به معنای سجده کردن آورده‌است و درباره تواضع مولانا می‌نویسد: «از بعض اخلاق حمیده آن حضرت آن بود که به هر آحادی و طفلی و بیوه‌زنی تواضع کردی و تذلل نمودی و دعاها فرمودی و سجده‌کنندگان را سجده کردی... روزی از محله می‌گذشت و طفلکان خرد بازی می‌کردند چون از دور مولانا را دیدند به یکبار دوانه شده سر نهادند خداوند گار نیز سر نهاد.» (افلاکی، ۱۳۸۶: ۷۹)

۲-۲-۲- روی بر خاک نهادن: چهره بر خاک نهادن یا مالیدن کنایه از نهایت تعظیم و احترام، نشانه اظهار فروتنی و فرمانبرداری است که البته گاه نیز در متون همراه استغفار و عذرخواهی آمده‌است: «جمله پیران به یک بار برخاستند و روی سوی خراسان کردند و روی بر زمین نهادند تعظیم حالت شیخ را.» (میهنی، ۱۳۶۶: ۲۳۵-۲۳۶)

روی بر خاک نهادند و مستغفر شدند. (افلاکی، ۱۳۸۶: ۱۹۰)

این کار به خصوص در نزد عرب نهایت ادب و عجز را نشان می‌دهد و همان گونه که غزالی در *احیاءالعلوم* آورده‌است فلسفه سجده در نماز نیز همین تمرین تواضع و فروتنی است: «عرب حتی از خم شدن پشت ننگ داشتند و هر گاه تازیانه کسی از دستش می‌افتاد برای برداشتن آن خم نمی‌شد و اگر بند کفشش پاره می‌شد برای بستن آن سر فرود نمی‌آورد. چون سجود در نزد عرب نهایت خواری و پستی می‌نمود به آن امر شدند تا

غرورشان بشکند و کبرشان نابود گردد و فروتنی در دل‌هایشان جای گیرد» (غزالی، ۱۳۶۸: ۷۵۴)

در میان واجبات دینی، نماز و به ویژه رکن سجده در نماز بیشترین رابطه را با تواضع دارد: «بدانکه یکی از اسرار نماز تواضع است که بر رکوع و سجود حاصل آید که روی که عزیزست بر خاک نهند که ذلیل ترست تا کبر بیفکنند و در عرب چنان بود که پشت خم ندادندی؛ پس این سجده قهری عظیم است بریشان» (غزالی، ۱۳۸۷: ۲۶۹). امیرمؤمنان علی (ع) در خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه درباره فلسفه عبادتها چنین می‌فرماید: در سجده، بهترین جای صورت را به خاک مالیدن، فروتنی آورد و گذاردن اعضای پرارزش بدن بر زمین، اظهار کوچکی کردن است... به آثار عبادات بنگرید که چگونه شاخه‌های درخت تکبر را در هم می‌شکند و از رویدن کبر و خودپرستی، جلوگیری می‌کند. (نهج البلاغه، ۱۳۸۴: ۲۷۹).

علاوه بر پیشانی، گذاشتن گونه‌ها بر زمین و ساییدن آنها بر خاک نشانه تواضع و فروتنی محسوب می‌شده است چنانچه امیرمؤمنان علی (ع) در نهج البلاغه، پیامبران را چنین تعریف می‌کند: «وَلَكِنَّهُ سَبَّحَانَهُ كَرَّهَ إِلَيْهِمُ التَّكَابُرَ، وَ رَضِيَ لَهُمُ التَّوَّاضِعَ، فَالْصَّقُوا بِالْأَرْضِ خُدُودَهُمْ، وَ عَفَّرُوا فِي التُّرَابِ وَجُوهَهُمْ: خدای سبحان تکبر و خودپسندی را نسبت به آنان ناپسند و تواضع و فروتنی را برای آنان پسندید، که چهره بر زمین می‌گذارند و صورت‌ها بر خاک می‌مالند. (۱۳۸۴: ۲۷۴-۲۷۵)

در روایتی آمده است که خداوند خطاب به موسی (ع) فرمود: بر احوال بندگان خود مطلع شدم در میان ایشان کسی ندیدم که نزد من نفسش از تو ذلیل‌تر باشد به درستی که چون تو از نماز فارغ می‌شوی دو طرف روی خود را بر خاک می‌گذاری؛ به همین دلیل تو را برگزیدم و از میان خلق تو را کلیم خود گردانیدم. (قمی، ۱۳۸۶: ۱۰۱۵ و نیز ر.ک: مجلسی، جلد ۸۳، ۱۴۰۳: ۱۹۹-۲۰۰).

گذاشتن دو طرف صورت بر خاک در سجده شکر سنت و مستحب دانسته شده و نشانه تواضع و خشوع قلمداد شده است: «سنت است که اول پیشانی را بر زمین بگذارد، پس طرف راست رو را پس طرف چپ رو را، پس باز پیشانی را بر زمین بگذارد و به این سبب دو سجده شکر می‌گویند.» (قمی، ۱۳۸۶: ۱۰۱۵)

پیامبر اسلام (ص) در حدیثی گذاشتن گونه‌ها بر زمین را برای از بین بردن خشم پیشنهاد کرده‌اند: «فَمَنْ وَجَدَ مِنْ ذَلِكَ (الْغَضَبِ) شَيْئًا فَلْيَلِصَّ خَدَّهُ بِالْأَرْضِ»: پس هر که از آن (خشم) چیزی یابد، گو رخسار خود بر زمین رسان. و این اشارتی است به سجده. و عزیزترین عضوی را بر خوارترین موضعی نه، و آن خاک است، تا نفس بدان، خواری خود بداند، و از عزت و کبر که سبب خشم است جدا شود (غزالی، ۱۳۶۸: ۳۶۰).

۲-۲-۳- **سر (روی) بر پا (قدم) نهادن:** سر بر پا نهادن به معنی تعظیم کردن است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳۵۶۴) و با توجه به متون «سر (روی) بر پا (قدم) کسی نهادن» گاه تنها برای خدمت و ادای احترام و تواضع صورت می‌گرفته‌است:

کنیزان روی بر پایش نهادند پرستاران به دستش بوسه دادند
(جامی، ۱۳۸۶: ۶۰۶)

ای یار آشنا علم کاروان کجاست تا سر نهیم بر قدم ساربان دوست
(سعدی، ۱۳۷۴: ۱۸۸)

سجده کنان هر دو پایش را در کنار گرفته بوسه‌ها می‌داد و روی بر قدمهاش می‌مالید و می‌گریست. (افلاکی، ۱۳۸۶: ۶۹)

مولوی در ابیات زیر سر بر پا نهادن و بوسیدن پا را نوعی خدمت می‌شمارد که ارزش آن از دست‌بوسی کمتر است [۲]:

دست بوسش چون رسید از پادشاه گر گزیند بوس پا باشد گناه

گرچه سر بر پا نهادن خدمت است پیش آن خدمت خطا و زلت است

(مولوی، ۱۳۷۹: ۷۱)

گاه نیز تعبیر «سر در قدم کسی نهادن» و «در پای کسی افتادن» به صراحت همراه توبه و عذرخواهی و از آداب آن ذکر شده‌است: «پروانه مسکین به پای مولانا سر نهاد، عذرهای خواسته از امتحانی که کرده بود مستغفر شد.» (افلاکی، ۱۳۸۶: ۹۸)

سر بر قدم مبارکش نهادم و استغفار کردم. (افلاکی، ۱۳۸۶: ۲۸۱)

۲-۲-۴- سر بر کف پا نهادن: گاه مرید (یا عاشق) علاوه بر اینکه در پای مراد (یا ممدوح و معشوق) می‌افتاده‌است سر و روی خود را بر کف پای او می‌نهاده‌است که نشان دهنده نهایت تواضع و احترام و گاه از آداب عذرخواهی و استغفار و گاه نیز برای تبرک بوده‌است:

ای تبریز مشتهر بند به شمس دین کمر / زان که مبارک است سر بر کف پای کاملی
(مولوی، ۱۳۷۹: ۸۹۸)

خواهم فکندن خویش را پیش قد رعناى او / تا بر سر من پا نهد یا سر نهم بر پای او
(هلالی، ۱۳۶۸: ۱۵۹)

گدای شهرم و در سر هوای آن دارم / که سر نهم به کف پای پادشاهی را
(فروغی بسطامی، ۱۳۸۹: ۷)

گرچه ما بی سر و پاییم و گدا / سر نهادیم تو را بر کف پا
(فراهانی، ۱۳۸۰: ۷۰۱)

رندانه به میخانه خرامیم و گذاریم / سر در کف آن پای که تا دیر مغان رفت
(قاآنی، ۱۳۸۰: ۱۴۶)

پای بر فرق جهان سر به کف پای حبیب / تا نگویی تو که این طایفه بی پا و سرنند
(نشاط، ۱۳۷۹: ۱۰۵)

به پایان پای ایشان آمده و روی خود بر کف پای ایشان نهادم. (جامی، ۱۳۸۶: ۳۰۹)

در مناقب/العارفین در ماجرای استغفار کردن شمس‌الدین ماردینی و مرید مولانا شدن وی، روی بر کف پا مالیدن و بوسیدن کف پا همراه با رسم پایماچان آمده‌است: «چون درآمدم در پایماچان ایستاده استغفار کردم، پیش رفته به صد هزار لابه و شفاعت یاران کف پای مولانا را بوسیدم و بر روی خود مالیدم و مرید مخلص شدم» (افلاکی، ۱۳۸۶:

۱۶۶). جامی در بیت زیر روی مالیدن بر کف پای محبوب را ترک ادب می‌داند و به روی بر خاک قدم گذاشتن اکتفا می‌کند:

چهره سودن به کف پای تو ترک ادب است این قدر بس که به خاک کف پایت سودم

(جامی، ۱۳۹۰: ۵۳۱)

گاه شاعر از معشوق یا ممدوح درخواست می‌کند پا بر روی و سرش بگذارد:
گفتمش بر روی خاک آلود من نه پای گفتم چون نهم بر خاک پایی را که جایش دیده باشد

(اوحدی، ۱۳۴۰: ۱۶۸)

بخرام باز و جلو ده آن سرو ناز را پامال خویش کن سر اهل نیاز را

(جامی، ۱۳۹۰: ۱۳۰)

نهادی پا بکوبی دلبر من بیا و پانه اکنون بر سر من

(هلالی، ۱۳۶۸: ۳۰۰)

و عاشق این پامال شدن توسط محبوب را سبب سربلندی و سرفرازی خود می‌شمارد:

افتادمش به پا ز ره عجز و مسکنت کف بر سرم نهاد و مرا سرفراز کرد

(فیض، ۱۳۶۷: ۲۱۹)

چو پامال تو گشتم سرم بلند شد آری چه سربلندی از این به که پامال تو باشم

(هلالی، ۱۳۶۸: ۱۱۴)

پامال شدن می‌دهد آخر بر دولت پا بر سر ما هر که نهاد تاج سر ماست

(واعظ قزوینی، ۱۳۵۹: ۸۲)

یکی از معروف‌ترین نمونه‌های این رسم که مضمون اشعار بسیاری در ادبیات فارسی قرار گرفته‌است ماجرای سلطان محمود غزنوی است که سر خود را زیر پای غلام خود، ایاز قرار می‌داد و چهره به کف پای ایاز می‌سایید:

باردل مجنون و خم طره لیلی رخساره محمود و کف پای ایاز است

(حافظ، ۱۳۶۲: ۹۸)

شور دل فرهاد و شکرخنده شیرین تاج سر محمود و کف پای ایاز است

(فروغی بسطامی، ۱۳۸۹: ۳۲)

سر محمود از آن بود کف پای ایاز که ایاز از دو جهان جز سر محمود نداشت
(اهلی، ۱۳۴۴: ۴۴)

عطار در مقالت سی و دوم مصیبت‌نامه به این داستان اشاره کرده‌است. بر طبق روایت
عطار، یک شب سلطان محمود کفش از پای ایاز درمی‌آورد، پای او را با گلاب در طشت
زر می‌شوید. سپس صورتش را بر کف پای ایاز می‌گذارد:

یک شبی محمود، شاه حق‌شناس / اشک می‌افشانند بر روی ایاس...

روی، آخر بر کف پایش نهاد / پس ز دست عشق در پایش فتاد

تا به روز از پای او سر برداشت / پای او از دیده تر برداشت...

وی عجب شه در چنان عیشی تمام / روی می‌مالید در پای غلام

سلطان محمود در این حال بیهوش می‌شود و ایاز همچنان پایش را بر صورت سلطان
نگه می‌دارد

چون نگه کرد آن غلام از سوی او / دید پای خویشتن بر روی او

پای از روی شه‌نشه برداشت / زانکه او در خویش، مویی، سر نداشت

هنگامی که سلطان محمود به هوش می‌آید و پای ایاز را بر صورت خود می‌بیند، او را
به بی‌حرمتی متهم می‌کند:

چون به هوش آمد شه عالی‌مقام / گفت: «چه بی‌حرمتی ست این، ای غلام؟»

ایاز خطاب به سلطان محمود چنین می‌گوید:

زانکه شاهی بندگی می‌بایدت / سرکشی، افکنندگی می‌بایدت

۳- نتیجه گیری

تواضع یکی از فضایل اخلاقی است که در قرآن و احادیث مؤکداً به آن سفارش شده است. یکی از آداب و رسوم مربوط به تعظیم و عذرخواهی رسم نادری است که در آن شخصی برای عذرخواهی، رفع رنجش، ادای احترام و تواضع و... یک طرف صورت خود را بر روی زمین می‌گذارد و از طرف مقابل می‌خواهد که پای خود را بر صورت او بگذارد. این عمل نشانه اوج تواضع و فروتنی قلمداد شده است به ویژه اگر توسط شخصی والامقام و محترم صورت پذیرد. از آنجا که در حکایاتی که به این رسم اشاره شده است سخنی از تعجب نیست، مشخص می‌شود که این رسم، رسمی شناخته شده بوده است. در اغلب موارد طرف مقابل قبول نمی‌کند که پای خود را بر صورت شخصی که خوابیده است بگذارد ولی با اصرار و الحاح فراوان او، سرانجام راضی به انجام این کار می‌شود، به خصوص در مواردی که شخصی که صورت خود را بر زمین گذاشته است از نظر رتبه و جایگاه اجتماعی، بالاتر قرار دارد. هر چند در متون نثر عرفانی و اخلاقی همچون رساله قشیری، مصباح‌الهدایه، اللمع، تذکرة الاولیاء، کیمیای سعادت و... چندین بار به این رسم اشاره شده است، ولی در شرح و تعلیقات این آثار، توضیحی درباره آن نیامده است. با توجه به حکایاتی که در خصوص این رسم آمده است، ابوذر برای عذرخواهی از بلال حبشی، علی بن یقظین برای عذرخواهی از ابراهیم جمال از این روش استفاده کرده‌اند و بدین وسیله عجب و تکبر خود را از بین برده‌اند. ابن مسروق برای گرامیداشت مهمان و تواضع در مقابل او و ابوبکر کتانی برای از بین بردن ثقل هم صحبت خود از دلش به این شیوه متوسل شده‌اند. محمد بن منکدر نیز با تواضع بسیار صورت خود را زیر پای مادرش قرار می‌داد. تعابیری چون سر نهادن، روی بر خاک نهادن، سر بر پا (قدم) نهادن، سر بر کف پا نهادن، بر پا (قدم) افتادن و... که در متون نظم و نثر فراوان به کار رفته است تا حدودی با این رسم در ارتباط هستند.

یادداشت‌ها

۱- در دوره معاصر نیز درباره مرحوم آیت‌الله‌العظمی اصفهانی گفته‌اند که روزی لات و چاقوکشی، مشکل مالی پیدا کرده بود؛ پیش مرحوم آیت‌الله‌العظمی اصفهانی که بزرگ‌ترین

مرجع آن روزگار نجف و ایران و هند و پاکستان بود آمد و از درخواست کمک مالی کرد. مرحوم سید در ۸۳-۸۴ سالگی خیلی آرام به او گفت: پول ندارم! او شروع کرد به داد زدن و بی احترامی کردن. مرحوم آیت‌الله‌العظمی اصفهانی سرش را پایین انداخت؛ وقتی داد و بیدادهایش تمام شد، پشت کرد و رفت. آیت‌الله‌العظمی اصفهانی نیمه شب به خانه آن شخص رفت و کیسه‌ای پول به او داد و گفت: شما صبح که تشریف آوردید، واقعاً من پول نداشتم؛ اما بعد که شما رفتید، پولی برای من رسید، آن هم سهم امام! لات گفت: نمی‌خواهم؛ اگر می‌خواهی پولت را قبول بکنم، یک شرط دارد. ایشان فرمودند: چه شرطی؟ گفت: من می‌خواهم و صورتم را یک‌طرفی روی خاک می‌گذارم، برو کفشت را دم در اتاق بپوش و داخل بیا، پایت را با کفش روی صورت من بگذار تا من آدم بشوم. من بی‌ادب هستم، من بی‌تربیت هستم، من احترام تو را نگه نداشتم! آیت‌الله‌العظمی اصفهانی این کار را قبول نکرد ولی با اصرار فراوان آن شخص مجبور به این کار شد. (انصاریان: ۱۳۹۷)

۲- گاه در پای کسی افتادن با بوسیدن پا همراه بوده‌است و نشانه‌ای از ارادت و تواضع و یا از آداب توبه و عذرخواهی بوده‌است: «شخصی به در سرای ابوحاتم عطار شد. در بزد. گفت کیست؟ گفت درویشی است که می‌گوید الله. ابوحاتم در باز کرد و بیرون افتاد و روی بر خاک نهاد و بوسه بر پای وی داد و گفت کسی مانده که می‌گوید الله.» (جامی، ۱۳۸۶: ۵۰)

نهادم سر به پایش بوسه دادم
ندارم غیر لطفش عذرخواهی

(شاه نعمت‌الله ولی، ۱۳۸۲: ۶۱۲)

امیر معزی در ابیات زیر آشکارا بوسیدن کف پا را برای عذرخواهی به کار برده‌است:

در بندگی آنجا که تو را حلقه مرا گوش
در دوستی آنجا که تو را پای مرا سر
صد بوسه دهم بر کف پای تو من امروز
عذرم بپذیری و مرا داری باور
آن لب که کف پای تو امروز ببوسد
فرداش علی بوسه دهد بر لب کوثر

(امیر معزی، ۱۳۸۵: ۳۶۴-۳۶۵)

نمونه‌هایی نیز در متون از مالیدن موی و محاسن در پای کسی وجود دارد:

پروانه در قدم چلبی سر نهاد. محاسن خود را بر پای مبارک او می‌مالید. (افلاکی، ۱۳۸۶: ۳۹۱)
نقل است که یک بار ابوالقاسم روباهی از شوق شیخ پابره‌نه از نشابور به مهینه رفت. شیخ به استقبال او بیرون آمد. شیخ گفت پایت را بیار تا به موی روی پاک کنم که گردی که در راه خدای بر پای طالبی نشسته باشد جارُب آن جز محاسن بوسعید نشاید. ابوالقاسم رها نمی‌کرد. شیخ سوگندش داد تا راضی شد. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۸۸)

(ذوالنون مصری) گفت پیشین کسی که موی سفید در پای من مالید احمد چشتی بود... چشتی در پای من افتاد و موی سفید در پای من می‌مالید. (جامی، ۱۳۸۶: ۳۰)

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. ابوالقاسمی، مریم و فخیمی، نسرین. (۱۳۹۵). «تأملی در آداب و رسوم و مسائل اجتماعی اهل فتوت در متون نثر عرفانی تا پایان قرن ششم هجری». *فصلنامه عرفان اسلامی*، سال سیزدهم، شماره ۵۰، زمستان ۹۵، صص ۱۶۵-۱۸۶.
۲. افلاکی، احمد بن اخی ناطور. (۱۳۸۶). *مناقب العارفين*. زیر نظر فرشید اقبال. تهران: اقبال.
۳. امیر معزی، محمد بن عبدالملک. (۱۳۸۵). *کلیات دیوان*. تصحیح محمدرضا قنبری. تهران: زوار.
۴. انصاریان، حسین. (۱۳۹۷). «ماجرای عاقبت به خیری یک لات: بزرگ‌ترین عبادت چیست؟». <https://www.farsnews.com>, ۱۳/۳/۱۳۹۷.
۵. اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین. (۱۳۴۰). *دیوان*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: امیر کبیر.
۶. اهلی شیرازی، محمد بن یوسف. (۱۳۴۴). *دیوان*. به کوشش حامد ربانی. تهران: سنایی.
۷. جامی، عبدالرحمان بن احمد. (۱۳۹۰). *دیوان*. تصحیح محمد روشن. چاپ دوم، تهران: نگاه.
۸. جامی، عبدالرحمان بن احمد. (۱۳۸۶). *نفحات الانس من حضرات القدس*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی. تهران: سخن.
۹. جامی، عبدالرحمان بن احمد. (۱۳۸۶). *هفت اورنگ*. تصحیح مرتضی مدرس گیلانی. چاپ دوم، تهران: اهورا.
۱۰. حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). *دیوان غزلیات*. به تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری. چاپ سوم، تهران: خوارزمی.
۱۱. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه*. تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.
۱۲. رضوانفر، احمد. (۱۳۸۷). *فرهنگ اخلاقی معصومین*. حرف «ت». قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۱۳. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۴). *گلستان*. تصحیح و تعلیقات غلامحسین یوسفی. چاپ هفتم، تهران: خوارزمی.

۱۴. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۷۴). **غزلیات**. مقدمه و توضیح بهاءالدین اسکندری. تهران: قدیانی.
۱۵. شاه نعمت‌الله ولی، نورالدین. (۱۳۸۲). **دیوان اشعار**. تهران: علم.
۱۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). **چشیدن طعم وقت** (از میراث عرفانی ابوسعید ابوالخیر). تهران: سخن.
۱۷. شهبازی، حسین. (۱۳۹۳). **شرح جامع بر رساله قشیریّه**. تهران: زوار.
۱۸. صادقی اردستانی، احمد. (۱۳۸۸). «داستان قرآنی، پا روی صورت‌م‌بگذار». **بشارت**، شماره ۷۱، خرداد و تیر ۱۳۸۸، صص ۲۶-۲۹.
۱۹. طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۶۴). **اخلاق ناصری**. به تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. چاپ سوم، تهران: خوارزمی.
۲۰. عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۴). **تذکرة الاولیاء**. به کوشش ا. توکلی. چاپ نهم، تهران: بهزاد.
۲۱. عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۶). **مصیبت‌نامه**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
۲۲. غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۸۷). **کیمیای سعادت**. جلد دوم. به کوشش حسین خدیوچم. چاپ چهاردهم، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۲۳. فرامرز قراملکی، احد. (۱۳۸۹). **اخلاق کاربردی در ایران و اسلام**. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۲۴. فراهانی، ادیب‌الممالک. (۱۳۸۰). **دیوان**. تصحیح مجتبی برزآبادی فراهانی. چاپ دوم، تهران: فردوس.
۲۵. فروغی بسطامی، عباس. (۱۳۸۹). **دیوان**. به کوشش وحید سمنانی. تهران: سنایی.
۲۶. فیض کاشانی، محمدمحسن. (۱۳۶۷). **دیوان اشعار**. تصحیح سید علی شفیعی. چاپ دوم، تهران: چکامه.
۲۷. قآنی، حبیب‌الله. (۱۳۸۰). **دیوان**. تصحیح امیر صانعی خوانساری. تهران: نگاه.
۲۸. کاشانی، عزالدین محمود بن علی. (۱۳۸۹). **مصباح‌الهدایة و مفتاح‌الکفایة**. به تصحیح جلال الدین همایی. تهران: زوار.
۲۹. مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۳). **بحارالانوار**. ج ۷۳. قم: معارف اسلامی.

۳۰. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). **فلسفه اخلاق**. چاپ سی و چهارم، تهران: صدرا.
۳۱. مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۹). **کلیات شمس تبریزی**. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. چاپ دوم، تهران: پیمان.
۳۲. مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۹). **مثنوی معنوی**. تصحیح رینولد نیکلسون. چاپ سوم، تهران: پیمان.
۳۳. میهنی، محمد بن منور. (۱۳۶۶). **اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید**. مقدمه و تصحیح و تعلیق محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
۳۴. نراقی، ملا احمد. (بی‌تا). **معراج السعادة**. تهران: جاویدان.
۳۵. نشاط اصفهانی، عبدالوهاب. (۱۳۷۹). **دیوان**. با مقدمه و تصحیح حسین نخعی. تهران: گل‌آرا.
۳۶. واعظ قزوینی، ملا محمد رفیع. (۱۳۵۹). **دیوان اشعار**. به کوشش حسن سادات ناصری. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.
۳۷. هلالی جغتایی، بدرالدین. (۱۳۶۸). **دیوان**. به کوشش سعید نفیسی. چاپ دوم. تهران: کتابخانه سنایی.

ب) منابع عربی

۱. **نهج البلاغه**. (۱۳۸۴). ترجمه محمد دشتی. قم: میراث ماندگار.
۲. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید. (۱۴۰۴). **شرح نهج البلاغه**. جلد ۱۱. قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
۳. ابن عساکر، علی بن حسن. (۱۴۱۵). **تاریخ مدینه دمشق**. محقق علی شیری. جلد ۵۴. بیروت: دارالفکر.
۴. الحمد، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۴). **نافرمانی والدین، اسباب و راه علاج**. ترجمه عبدالحمید گل مهرآبادی. تربت جام: آوای اسلام.
۵. الذهبی، محمد بن احمد بن عثمان. (۱۴۱۷). **سیر أعلام النبلاء**. جلد ۵. چاپ یازدهم، بیروت: مؤسسه الرساله.
۶. الفوزان، صالح فوزان بن عبدالله. (۱۴۲۱). **شرح مسائل الجاهلیه**. ریاض: دارالعاصمه.
۷. امینی نجفی، عبدالحسین. (۱۳۵۸). **ابوذر به دور از پیرایه‌ها** (برگرفته از کتاب الغدیر). ترجمه ح. منصور. تهران: بدر.

۸. سراج طوسی، ابونصر. (۱۳۸۸). **اللمع فی التصوف**. ترجمه مهدی محبتی تصحیح رینولد آلن نیکلسون. چاپ دوم، تهران: اساطیر.
۹. غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۶۸). **احیاء علوم الدین**. ترجمه مؤیدالدین خوارزمی. به کوشش حسین خدیوچم. چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۱۰. غزالی، ابوحامد محمد. (۲۰۱۸). **احیاء علوم الدین**. جزء الثالث. دارالفکر.
۱۱. قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۷۹). **رساله قشیریہ**. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیحات و استدراکات بدیع الزمان فروزانفر. چاپ ششم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۲. قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۹۶). **رساله قشیریہ**. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیح مریم روضاتیان و علی اصغر میرباقری فرد. تهران: سخن.
۱۳. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳) **بحار الانوار**. ج ۸۳ و ۴۸. چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.